

MIRZA SARAJKIĆ*
(Sarajevo)

SAVREMENA REVOLUCIJA U ARAPSKOM ROMANU: TUŽNI TROPI ARAPSKOG PROLJEĆA

Abstrakt

Arapsko proljeće je posljednja revolucija i ujedno jedan od najvažnijih događaja u arapskom svijetu. U radu se analiziraju romaneskne reprezentacije ovog još uvijek aktuelnog društvenog fenomena. Revolucija je postala velika tema arapske književnosti, pa su i njene refleksije u romanu pluralne i divergentne. Predmet analize su narativi ispisivani neposredno prije, tokom i nakon revolucija u Egiptu, Tunisu i Siriji. Perspektive Arapskog proljeća variraju od optimizma kod Naval al-Sa'davi i Abu Bakra al-Ayadija preko distopijskog stanja u romanima Halida Halife te pronicljivog otkrivanja revolucije kao praznine kod Izzudina Fišajra.

Ključne riječi: revolucija, savremeni arapski roman, Arapsko proljeće, distopija, Naval al-Sa'davi, Halid Halifa, Izzudin Fišajr, nedogađaj, praznina, Jean Baudrillard

UVOD

Arapsko proljeće predstavlja jedan od najpresudnijih događaja za arapski svijet u prvim decenijama trećeg milenija. Kompleksna varijanta postnormalne revolucije započela je krajem 2010. godine u Tunisu, te se brzo proširila na skoro sve države arapskoga svijeta. Iako je revolucionarni plam Arapskoga proljeća umnogome zgasnuo, njegove posljedice još uvijek pulsiraju sjeverom Afrike, Levantom te zemljama Zaljeva, i to

---

* Dr. Mirza Sarajkić, vanredni profesor, Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, email: mirza.sarajkic@ff.unsa.ba

neuravnoteženim intenzitetom. U Libiji, Siriji i Jemenu ova je revolucija dovela do surovih ratova kojima se ne nazire kraj. U Egiptu i Sudanu Arapsko proljeće preživjelo je nekoliko faza, te se naposljetku preobrazilo u kontrarevoluciju koja je uspostavila represivni vojni režim. U Maroku, Alžiru, Jordanu, Bahreinu i Iraku Arapsko proljeće je imalo veoma ograničene domete. Tunis, kolijevka ove revolucije, donedavno je smatran primjerom uspjele tranzicije ka demokratskom i pravednom društvenom uređenju, ali je godine tzv. uspjeha učinkovito pokopao trenutni predsjednik Qays Saïd (Qays Sa‘īd) koji je za samo par godina Tunis vratio u zlatno doba diktature po uzoru na jednog od njegovih prethodnika, Habiba Bourgibu (al-Ḥabīb Burqība).

Ne čudi da je Arapsko proljeće postalo “velikim narativom” brojnih disciplina, od političkih nauka, preko ekonomije, međunarodnih odnosa do kulturalnih studija.¹ Tema posljednje revolucije tako prevladava u savremenoj književnosti, posebno romanu. Cilj ovoga rada je ponuditi uvid u predstavljanja Arapskog proljeća kod značajnih savremenih arapskih pisaca, te pokušati ustanoviti semantičku geografiju revolucije na izdisaju. Društvene i političke promjene značajne su teme u savremenoj arapskoj književnosti u kojoj, naprimjer, Naserov puč (revolucija oficira) i basističke revolucije u Iraku i Siriji pulsiraju kao učestale narativne odrednice.² Spomenute revolucije su djelimično vratile neku vrstu privremene društvene stabilnosti, probudile nacionalni ponos te nadahnule narodne mase idejom čiji plam još uvijek grije srca brojnih Arapa. Nasuprot tome, nakon tih revolucija uslijedilo je ograničavanje

¹ Značajne studije o Arapskom proljeću u širem kontekstu napisali su: ‘Azmī Baššāra, *Fī al-ṭawra wa qābiliyya li al-ṭawra*, al-Markaz al-‘arabī li al-abḥāṭ, al-Dawḥa, Qaṭar, 2012; Ḥālid al-Ḥurūb, *Fī madīḥ al-ṭawra: al-nahr diḍ al-mustanqa’*, Dār al-sāqī, Bayrūt, 2012; Hafez Ghanem, *The Arab Spring Five Years Later: Toward Great Inclusiveness*, Brooking Institution Press, Washington, D.C., USA, 2016; Samir Makdisi, “Reflections on the Arab Uprising” u: Giacomo Luciani (ed.), *Combining Economic and Political Development: The Experience of MENA*, Brill, Leiden, 2017; Stefan Guth and Elena Chiti (eds.), “Living 2016: Cultural Codes and Arrays in Arab Everyday Worlds Five Years After the ‘Arab Spring’”, *Journal of Arabic and Islamic Studies*, 16, University of Oslo, Oslo, 2016; Na našem prostoru treba izdvojiti dvije odlične studije nedavno objavljene: Amra Mulović, *Diskursna analiza govora predsjednika svrgnutih tokom Arapskog proljeća*, Centar za napredne studije, Sarajevo, 2022. i Ahmet Alibašić, *Arapsko proljeće, ulema i muslimanski intelektualci*, Centar za napredne studije, Sarajevo, 2022.

² Opširnije o revolucijama 20. stoljeća u arapskoj književnosti pogledati u: Dina Heshmat, *Egypt 1919: The Revolution in Literature and Film*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2020.

brojnih ljudskih prava, te slobode govora i književnog izraza. U Iraku je ovaj režimski diktum proveden u potpunosti, dok se u Egiptu i Siriji isti proces odvijao u kontroliranim uvjetima. Takvo stanje je stoga još uvijek značajan izvor književnih refleksija i analiza.

Kada govorimo o slikama Arapskog proljeća u savremenom romanu, u prvom planu se nameće njihova raznovrsnost i semantička pluralnost. Razlog tome krije se u činjenici da se revolucija, u najboljem slučaju, još uvijek “dosanjava” na varljivom primjeru Tunisa, dok je u Egiptu već “pojela svoju djecu”, a u Libiji i Siriji se pretvorila u suprotnost, te preobrazila u totalitet smrti. U ovom radu želimo predstaviti određene romaneskne refleksije (post)revolucionarnog stanja u arapskom romanu. Navedene refleksije mogu pomoći u boljem razumijevanju složenog nacionalnog, ali i geopolitičkog fenomena koji se desio arapskom svijetu. Koliko god se teško probiti kroz gustu šumu političkih i teorijskih osvrti na prohujalu revoluciju, u kojima se preferira pogled “odozgo” i povijesna linearnost, književna svjedočenja te mnogostruka (samo)propitivanja sudionika Arapskog proljeća izražena u formi romana sigurno pružaju jasniju sliku jedne prerano zgasle nade.

AL-SA'DAWI I AL-AJADI: ARAPSKO PROLJEĆE KAO UTOPIJA

U brojnim romanima koji su pisani za vrijeme Arapskog proljeća ili neposredno nakon njega susrećemo se sa klasičnim prikazom revolucije. Takva djela u krupnom planu opisuju tok revolucije, životne drame glavnih junaka ili junakinja, njihove ultimativne žrtve, te konačan trijumf kao početak novog doba. Ilustrativni primjeri ovakvih reprezentacija revolucije jesu romani egipatske književnice Nawāl al-Sa'dawi (Nawāl al-Sa'dāwī)³ i tunižanskog romanopisca Abu Bakra al-Ajadija (Abū Bakr al-'Ayyādī)⁴.

³ Nawāl al-Sa'dāwī rođena je 1931. u mjestu Kafr Tahla, u području delte Nila. Poznata je aktivistica za prava žene i ljudske slobode, zbog čega je dobila brojne međunarodne nagrade. Objavila je petnaest romana, od kojih se izdvajaju: biografski roman *Sjećanja jedne liječnice* (1958) koji je dugo bio zabranjen, *Dvije žene u jednoj* (1968), *Žena na nultoj tački* (1977), *Pad imama* (1987), *Ljubav u doba nafte* (1993), *Pocijepana slika* (2006), *Zejna* (2009) i *To je krv* (2014). Umrula je 2021.

⁴ Abū Bakr al-'Ayyādī rođen je 1949. godine u Džendubi. Objavio je sedam romana: *Staze lutanja* (2001), *Posljednje stado* (2002), *Goli čovjek* (2009), *Vrijeme beščaća* (2011), *Hartije iz knjige straha* (2013) i *Krojač noći* (2017).

Roman *To je krv (Innah al-damm)* al-Sa'davijeva je objavila 2014. godine. U njemu su živo i detaljno opisani januarski protesti iz 2011. godine kada se hiljade Egipćana u Kairu pobunilo protiv režima Husnija Mubaraka (Ḥusnī Mubarāk). Središnje mjesto radnje jeste jedan šator na Trgu al-Tahrir (u prijevodu "Trg oslobođenja") u kojem se susreću glavne protagonistice romana, Fuada, Bedrija, Sa'dija i Hamida. Šator je ovim junakinjama mjesto predaha i kratkotrajnog odmora nakon cjelodnevnih protesta te borbe protiv brutalne policije i režimskih plaćenika. Tako se pod šatorskim krilima razlijeva narativni svijet revolucionarki. Dijelevi svoje životne priče, junakinje romana *To je krv* opisuju stanje žena u godinama koje su prethodile revoluciji. Na taj način one upotpunjuju mozaik Arapskog proljeća u Egiptu. Roman, dakle, počiva na dvije narativne okosnice: deskriptivnu i ispovjednu.

Deskriptivnu okosnicu romana čine isprekidani opisni sklopovi kojima se nastoji dočarati dešavanje revolucije. Riječ je o dinamičnim prikazima borbe protiv režima, probijanja policijskih kordona, bijega od naoružanih plaćenika koji ne štede nikoga. Roman se otvara haotičnim prizorom u kojem policija "napada Trg Tahrir, gazi ljude policijskim vozilima i oklopnjacima, puca na mnoštvo protestanata i baca suzavac, a iza oblaka dima jedna djevojka uzvraća Molotovljevim koktelom i trenutak kasnije pada na asfalt, dok se na njenom beživotnom tijelu razlijeva crvena krv."⁵ Krv se tako od prvih redaka romana nameće kao dominantan simbol revolucije. S druge strane, posljednja slika romana je mnogo mirnija i ona prikazuje Hanadi i Dijalu, kao simbole nove generacije, kako sa osmijehom na licu kroče u pobjedničkoj povorci, dok "njegovo veličanstvo predsjednik" čeka svoj neminovni kraj uvjeren da su sve te pobune i galame tek "kikot nekih tamo žena".⁶ Između ove dvije kontrarne slike romana al-Sa'davijeva je istkala kompleksan i nepredvidiv niz opisa rađanja revolucije. Čitatelj se u jednom trenu nalazi usred "gnjevne mase koja u delirijumu oduzima palice i štitove policajcima... ulazi u zgrade i prostorije koje ranije nisu smjeli ni pogledati", ali se nedugo zatim suočava sa slikom "zgrčenog tijela Sa'dije na asfaltu pored šatora, koja više nije mogla čuti povike na osvetu i slogane o padu režima koji ubija vlastiti narod, dok su je policajci šutali čizma i lomili kosti njenih povijenih ruku i skupljenih nogu".⁷ Autorica je optimalno dinamizirala slike revolucije s namjerom da što vjernije

⁵ Nawāl al-Sa'dāwī, *Inneh al-damm*, Šarika maṭbū'āt, al-Qāhira, 9.

⁶ Ibid, 279.

⁷ Ibid, 218.

prenese atmosferu pobune i borbe. Konačno, ovakvim postupkom al-Sa'davijeva je dodatno naglasila posljednju sliku ostvarene revolucije ili pobjede naroda.

Veživo tkivo romana svakako čini druga narativna okosnica. Riječ je o životnim pričama junakinja, odnosno ispovijedima o njihovim sudbinama pod brutalnim režimom. Koliko god nam opisni dio romana vjerno prenio rađanje revolucije, toliko su nam ispovijedi junakinja približile svu tragediju i poniženje koje je vladalo u egipatskom društvu prije revolucije. Junakinje koje se povremeno sreću u šatoru dolaze iz različitih društvenih sredina. Međutim, njihova nesreća je ista. U vrijeme neposredno prije revolucije svaka junakinja je bila na margini, lišena bilo kakve moći, bez obzira da li je riječ o siromašnoj Sa'diji i njejoj kćerki Hanadi, lijepoj Hamidi, profesorici Fuadi, izgubljenoj Daliji ili pak novinarki Kevkeb al-Kamili. Hanadi i Hamida nisu imale pravo ni na vlastito tijelo, jer je i to bila svojina režimskih mešetara poput zloglasnog Šakira; Sa'dija se cijelog života doslovno borila za koru hljeba, dok Fuada i Kevkeb, iako natprosječno obrazovane, nemaju pravo na mišljenje. Pobuna na Trgu al-Tahrir svima pruža priliku za ostvarenje duboko potisnutog sna o slobodi. Stoga će se bespoštedno priključiti pobunjenom narodu, te za uspjeh revolucije neće žaliti ni sopstvenu krv. Krv se od dominantnog simbola promiseće u doslovni korelat Arapskog proljeća, kako zorno poručuje naslov romana *Naval al-Sa'davi*. Riječ je o krvavoj posteljici novog rađanja na društvenoj i individualnoj razini. Nadasve, to je krv koju na svome tijelu nosi žena nakon oslobađanja od dvostrukih okova, onih koje joj je nametnuo despotski režim, ali i onih propisanih od nemilosrdnog patrijarhata.

Grimizno platno revolucije koje nam nudi roman *Naval al-Sa'davi* mnogostruko je vrijedno svjedočanstvo o posljednjoj egipatskoj revoluciji. Po svojim porukama, narativnim slikama i simboli roman reflektira prepoznatljive prizore revolucije. Ona predstavlja utopijski hronotop za čije ostvarenje su potrebne godine ugnjetavanja, silovita pobuna i krvavo izvojevana pobjeda. Sva dešavanja u romanu nagovještavaju "nasilnu i iznenadnu društvenu promjenu", odnosno "javljanje nove povijesne putanje", što je svakako klasično književno portretiranje revolucije, kako je još davno obrazlagao Jacques Ehrmann.⁸ Potencijalna novina revolucionarnog narativa kod al-Sa'davijeve ogleđa se u promicanju

⁸ Jacques Ehrmann, "On Articulation: The Language of History and The Terror of Language", *Yale French Studies - Literature and Revolution*, no. 39, Yale University Press, USA, 1967, 9.

žene kao heroine. Sukladno životnoj predanosti ženskome glasu i slici svijeta, autorica je ženu prometnula u apsolutnu junakinju Arapskog proljeća. Pripovjedni svijet se otvara i zatvara ženskim likovima iz najrazličitijih slojeva egipatskog društva koji, bitno je dodati, također pripadaju različitim generacijama. Razlog tome je, kako nam otkrivaju životne priče junakinja, u “nemjerljivoj povijesti neslobode” koju su žene u Egiptu, prema autorici, trpjele stoljećima. Iz dubina te trajne podređenosti eruptirala je posljednja revolucija, a Arapsko proljeće se rodilo iz krvi egipatskih heroina. Fabula sadržava opća mjesta narativa o uspjeljoj revoluciji koja je bliska arhetipskom imagemu pobjede dobra nad zlom. Nasuprot krvavim scenama ulične borbe, nasilja i stradanja postavljena su potresna kazivanja o neslobodi prije revolucije. Kako se klupko pobjede revolucionara otklupčava preko deskriptivnog bloka romana tako se i razotkriva dubina ponora žene u raljama despotskog režima. Na kraju ovog dijalektičkog gibanja romaneskne fabule jasno se ukazuje velika pobjeda.

Sličnu narativnu strukturu ima i roman *Hartije iz knjige straha* (*Waraqāt min daftar al-ḥawf*) tunižanskog autora Abu Bakra al-Ajadija iz 2013. godine. Al-Ajadi u romanu prikazuje nastanak i razvoj revolucije “Jasmin” u Tunisu. Premda al-Ajadi u fokus stavlja Tunizanina u egzilu koji prati razvoj revolucije preko različitih medijskih platformi, a duboko u sebi budi uspomene o bijegu iz domovine, nasilju Ben Alijevog režima i brojnim žrtvama.

Perspektiva je drugačija negoli kod al-Sa’davijeve. Revolucija se ne doživljava *in medias res* ili iz same srijede narodne pobune, pa to dodatno obogaćuje receptivni spektar Arapskog proljeća. Međutim, fabularna struktura je skoro identična. Facebook, internet stranice i druge medijske platforme prenose žive slike revolucije: ustanak, nasilje, žrtve i konačnu pobjedu. Narator donosi i simulacijski muk vladinih virtuelnih platformi i medija prema kojima se u Tunisu ništa ne događa. Posredovane slike iz Tunisa redaju se u romanu “kao na traci” te silovito utiču na stanje naratora. “Strahovao sam iz mog pariškog egzila i drhtao nad slikama demonstancata na glavnoj ulici, strepeći da ih režimski psi ne smrve, jer naš je tiranin nemilosrdni razbojnik, njegov je život kršten ubistvima i obojen krvlju njegovih bespomoćnih žrtava.”⁹ Između virtuelnih izvještaja Arapskog proljeća teče intimna priča naratora o djetinjstvu, izgubljenoj mladosti i prisilnom bijegu u Francusku gdje je “preživljavao u egzilu, iščupan iz svog tla, lišen mirisa svoje zemlje. Gdje je jedina

⁹ Abū Bakr al-‘Ayādī, *Waraqāt min daftar al-ḥawf*, Mūmant li al-našr, Lundun, 2013, 7.

radost bila samoća u kojoj bi svake večeri prenosio na papir sve ono što ga tišti.”¹⁰

U oba romana svjedočimo narativnom prepletu vanjskih manifestacija revolucije i razotkrivanju dubokih društvenih trauma nastalih u predrevolucionarno doba. Intimnoispovjedni aspekti romana funkcioniraju kao neka vrsta preludija, a katkad i, paradoksalno, alibija za nasilnu pobunu i krajnji uspjeh revolucije. Nadalje, ovi romani završavaju u ozračju optimizma u kojem se nazire velika pobjeda naroda. Odlika je to ne samo književnih tekstova koji su nastajali za vrijeme i neposredno nakon Arapskog proljeća. U tom periodu, negdje između 2011. i 2014. godine, nastao je prepoznatljiv diskurzivni kontekst prožet čvrstim uvjerenjem u sveobuhvatni poraz lokalnih arapskih tiranija. Hamid Dabashi je tako u Arapskom proljeću prepoznao enormnu snagu “odgođenog prkosa”¹¹ kao *modus operandi* arapskoga svijeta kojim će se ukloniti autoritarni režimi te, još važnije, radikalno označiti kraj globalne nepravde. Stoga Dabashi Arapsko proljeće naziva “krajem postkolonijalizma”, što je i naslov njegove studije iz 2012. godine. On je bio uvjeren kako mladi revolucionari predstavljaju oslobodilački pokret koji vlastitom krvlju stvara drugačiju revolucionarnu geografiju označenu kao “geografija oslobođenja”.¹² Dabashijeva geopolitička analiza Arapskog proljeća mnogostruko je bliska književnoj predodžbi ove revolucije kod al-Sa’davijeve i al-Ajadija. Tako Dabashi često ističe Trg Tahrir, lokus romana *To je krv*, kao “epistemičku paradigmu promjene” te “simboličku referencijalnu tačku javne sfere i oslobođene republike kojom upravljaju njeni stanovnici.”¹³ Nadalje, u njegovoj se studiji razvoj Arapskog proljeća posmatra “mnogo više kao roman, a ne ep”¹⁴, s posebnim naglaskom na značaj Bahtinovog koncepta heteroglosije za razvijanje značenja Arapskog proljeća kao revolucije. Al-Ajadi je u svom romanu, naprimjer, maksimalno iskoristio koncept heteroglosije čestim ulančavanjem režimskih, zapadnih i opozicijskih medija u svom romanu. Naravno, optimizam je najčvršća poveznica između navedenih romana i Dabashijeve studije. Međutim, upravo ta, prema intelektualci-

¹⁰ Ibid, 48.

¹¹ Hamid Dabashi, *The Arab Spring: The End of Postcolonialism*, Zed Books, London & New York, 2012, 234.

¹² Ibid, 44.

¹³ Ibid, 232; O trgu al-Tahrir kao simbolu Arapskog proljeća također pogledati u: Samia Mehrez, *Translating Egypt's Revolution: The Language of Tahrir*, The American University in Cairo Press, Cairo, 2012.

¹⁴ H. Dabashi, *The Arab Spring...*, 28

ma i književnicima stamena karika brzo će se raspasti u paradoksalnom vrtlogu povijesti. Taj će vrtlog surovo ugušiti veliki revolucionarni žar s početka Arapskog proljeća. Neke će revolucije pojesti svoju djecu, druge će biti kidnapovane, a neke će pak biti pretvorene u stravična ratna poprišta. Književne će reprezentacije revolucije zbog toga poprimiti radikalno drugačiji ton i tematiku. Trijumfalno raspoloženje će se ubrzo pretvoriti u beznade distopije.

HALID HALIFA I DISTOPIJSKA POETIKA REVOLUCIJE

Neuspjeh Arapskog proljeća ili njegovo preobraženje u revolucionarni *mundus inversus* najzornije se može sagledati na primjeru Sirije. Premda se u početku ustanak naroda činio jakim, zločinački režim Bašara al-Asada (Baššār al-Asad) već krajem 2001. godine značajno je fragmentirao revolucionarne snage i vojno ih marginalizirao. Da tragedija bude veća, “sirijski narod se borio istovremeno protiv diktature, ali i protiv represivnog svjetskog poretka”, jer su Ujedinjeni narodi komunicirali samo sa državnim strukturama te “odbijali isporučivati pomoć i hranu regijama koje kontrolira opozicija.”¹⁵ Međunarodna zajednica je tako optuživala sirijski režim za gušenje slobode i teške zločine prema pobunjenom narodu, povjeravajući mu paralelno zadatak da tom narodu osigura hranu, medicinsku opremu i lijekove. Licemjerje Ujedinjenih naroda, a posebno zapadnih sila, kasnije će se pokazati u Egiptu, Libiji i Tunisu. S druge strane, sirijski revolucionari su se veoma brzo zanjeli prvim uspjesima te zapali u stanje koje Žižek u svojoj analizi Arapskog proljeća i pobuna s početka trećeg milenija naziva “zabavom samoljublja u oslobođenim zonama”, odnosno “karnevalom kratkotrajne pobune”.¹⁶ Presudna greška sirijskih, a kasnije će ispostaviti i svih drugih arapskih revolucionara bilo je zanemarivanje činjenice su pobune tek uvod, a ne i završni čin sveobuhvatne društvene promjene. Ta greška ne samo da je doprinijela slomu revolucije nego je polučila nezamislivo pogibeljne posljedice. Posljednjih godina brojni arapski romanopisci u svojim djelima tematiziraju fenomen sloma revolucije, poput romana *Merkur* (‘*Aṭārid*) Muhammeda Rabi’a (Muḥammad Rabī‘) iz 2014, *Sjene jabu-*

¹⁵ Yasser Munif, *The Syrian Revolution: Between the Politics of Life and the Geopolitics of Death*, Pluto Press, London, United Kingdom, 2020, 18.

¹⁶ Slavoj Žižek, *Godina opasnog sanjanja*, prev. Damir Biličić, Fraktura, Zagreb, 2013, 124.

kovog drveta (*Zill al-tufāḥa*) Ibrahima Kandila (Ibrāhīm al-Qandīl) iz 2018, *Predsjednik je bio moj drug* (*Kān al-ra'īs ṣadiqī*) Adnana Farzata ('Adnān Farzat) iz 2013. ili *Paulo* (*Bāul*) Jusufa Rahe (Yūsuf Raḥā) iz 2016. Uglavnom je riječ o distopijskim narativima koji opisuju postrevolucionarno stanje potpune društvene i vrijednosne erozije.

Najpoznatiji pisac ovog svojevrsnog podžanra romanesknih narativa o Arapskom proljeću svakako je Halid Halifa (Ḥālid Ḥalīfa).¹⁷ Ovaj je savremeni sirijski književnik i prije Arapskog proljeća tematizirao fenomen ugušenih pobuna i režimskog nasilja, poput romana *Pohvala mržnji* (*Madḥ al-karāhiyya*) iz 2006. godine kojeg je sirijski režim zabranio odmah nakon objavljivanja. I dok je u ovom romanu, pisanom trinaest godina, Halifa upečatljivo prikazao krvavo gušenje narodnog ustanka u Hami s početka osamdesetih godina, njegov roman iz 2013, *U kuhinjama ovog grada više nema noževa* (*Lā sakākīn fī maṭābiḥ ḥādīh al-madīna*), opisuje posljedice tanatopolitike vladajuće porodice i preuzimanje države Baššara al-Asada od oca Hafiza. Konačno, Halifin roman *Smrt je tegobna rabota* (*al-Mawt 'amal šāqq*) iz 2016. govori o tragediji i postapokalipsi Arapskog proljeća u Siriji. Navedeni romani mogu se posmatrati trilogijom o krvavoj vladavini porodice al-Asad u Siriji od kraja šezdesetih godina prošlog stoljeća do danas. Halifa prikazuje razvoj i strukturiranje tanatopolitike porodice al-Asad prema vlastitom narodu, od nasilnog preuzimanja vlasti, preko pokolja opozicije u Hami, uspostavljanja obavještajne strahovlade Baššara i, konačno, krvavog gušenja posljednje revolucije.

Distopijska atmosfera, inaugurirana u *Pohvali mržnji*, postaje norma u romanu *U kuhinjama ovog grada više nema noževa* te doseže zenit u Halifinom najzrelijem djelu *Smrt je tegobna rabota*. Imaginacija katastrofe naturalistički prikazana u pripovijesti o pokolju desetine građana Hame ponavlja se u Halepu, ali sada u kontekstu prividno mirnog mjesta, što ne mijenja atmosferu u distopijskim tekstovima u kojima se "rat izjednačava sa mirom, baš kao što se mir poistovjećuje sa ratom zbog istog modela represije".¹⁸ Halep je i glavni junak romana *U ku-*

¹⁷ Ḥālid Ḥalīfa je rođen u Halepu 1964. Objavio je šest romana: *Čuvar zablude* (1993), *Ciganske bilješke* (2000), *Pohvala mržnji* (2006), *U kuhinjama ovog grada više nema noževa* (2013), za kojeg je dobio Nagradu za književnost "Nedžib Mahfuz", *Smrt je tegobna rabota* (2016) i *Niko se za njih nije pomolio* (2019).

¹⁸ Zamagljivanje granica između rata i mira predstavlja jednu od pet velikih cjelina distopijske književnosti: Harley Ferris, *A Study in Dystopian Fiction*, Jacksonville University, Florida, USA, 2008, 5.

hinjama ovog grada više nema noževa, a ne treba zaboraviti da će ovaj grad postati najtragičnijim simbolom Arapskog proljeća. Ta simbolika čini ovaj roman bitnim tekstom revolucionarnog diskursa. Halifa nam u njemu opisuje destrukciju jednog od najstarijih i najvećih gradova Sirije i Levanta u posljednjim decenijama dvadesetog stoljeća i to kroz fragmente naratorove porodične sage. Nelinearna kazivanja o tragičnim sudbinama majke, brata i sestara narator uspješno kombinuje sa propadanjem antičkih dijelova Halepa i pretvaranjem gradskih trgova i parkova u mračne četvrti kriminala i nemorala. Represivna i sveprisutna mreža režimskih obavještajaca dovodi do ludila naratorovu majku, ubija sestru Suad, a brata Rašida i drugu sestru Sevsen primorava da dotaknu dno političke, religijske i društvene kaljuže u kojoj nepovratno gube svoje duše. Međutim, preteča svemu tome jeste ubijanje grada Halepa jer, kako to u romanu opisuje jedan od likova, Bulus Hallak, “i gradovi umiru poput ljudi.”¹⁹ Bulus se spasio smrti bijegom u Kanadu jer je na vrijeme vidio smrtnu agoniju nekadašnjeg bisera sa Levanta koji se pod Asadovim režimom pretvorio u “kužni geto u kojemu se više nije moglo živjeti”. Halep se preobrazio u “prostor ubijanja” u kojem se “opsadno stanje režima činilo beskrajnim (...) jer se baš svaki dan morala pokazati odanost Partiji, predsjedniku i tajnim službama”.²⁰ Narator intenzivira Bulusovu sliku prije bijega u Kanadu i opisuje Halep krajem dvadesetog stoljeća kao “nepreglednu gomilu sklepanih zgrada koje su izgradili korumpirani političari preko crnih fondova, a potom ih prodali za enormne iznose siromašnim seljacima. Jedino je njima Halep još uvijek utjelovljavao san o bogatstvu i urbanosti, iako su se tri četvrtine grada pretvorile u sirotinjske četvrti neprikladne za stanovanje. Kriminal je bio sveprisutan. (...) Festival istinskog bezumlja i čudnih mirisa, Halep je postao grad prepušten neprestanom strahu, grad odmazde, cvileći pod apetitima tajne službe i korumpiranih službenika koji su bili vješti samo u lojalnosti ili plesanju dabke u krug za vrijeme predsjedničkih referenduma.”²¹ Maestralno stapajući ljudsku tragediju i destrukciju grada, Halifa je ovim romanom slikovito opisao stanje implozije koje će se razriješiti izbijanjem (Arapskog) proljeća 2011. godine. Geografija urbane i duhovne katastrofe jedna je od temeljnih poetičkih odlika distopijskih romana, kako to objašnjava teoretičar ovog žanra M. Keith Booker, pri čemu treba dodati da takva geografija neminovno sadrži

¹⁹ H. Ḥalīfa, *Lā sakākīn fī maṭābiḥ ḥādīh al-madīna*, Dār al-ādāb, Bayrūt, 46.

²⁰ Ibid.

²¹ Ibid, 143.

“kritičko propitivanje postojećih društvenih uslova i potencijalne nepravde nametnute od strane institucija navodnih utopijskih alternativa.”²² Ove vrijednosti presudno prožimaju roman *U kuhinjama ovog grada više nema noževa*. Štaviše, autor ih brižljivo niže u tekstualni prostor svekolikog otuđenja i autodestrukcije koji ima funkciju ukazivanja na referente i glavne agente tog distopijskog užasa, a to je Asadov režim. Uporedo s tim, ovi narativi imaju i funkciju predrevolucionarnog signala naroda koji je mogao da bira tiho umiranje u stanju prividnog mira ili žestinu smrti na bojnopolju. Stoga nam Halifa, nakon epitafa Halepu, donosi upečatljiv izvještaj iz srca tame Arapskog proljeća, i to u romanu *Smrt je tegobna rabota*. Radnja se odvija usred revolucije koja se pretvorila u okrutni rat između režimskih snaga, potpomognutih iranskim i ruskim specijalcima, i opozicije koja se podijelila u mnoštvo međusobno suprotstavljenih grupa. Prva posljedica revolucije je fizičko preobraženje cijele zemlje u ogromno bojno polje. U jednoj od brojnih improviziranih bolnica kod Damaska oronuli starac Abdulatif al-Salim zadužuje najmlađeg sina Bulbula da njegovo tijelo pokopa u selu njegovih predaka, Anabiji, udaljenom nekoliko sati od Damaska. Zajedno sa starijim bratom Huseinom i sestrom Fatimom, Bulbul odlučuje ispuniti posljednju očevu želju usprkos činjenici da će do Anabije morati preći nekoliko ratnih zona. Putovanje koje bi u normalnim okolnostima trajalo par sati pretvara se u porodičnu odiseju od nekoliko dana. Putujući starim kombijem, dva brata i sestra pored tijela umrlog oca svjedoče brutalnosti i apsurdnu rata. Svaka kontrolna tačka predstavlja životnu opasnost. Na jednom od punktova nalaze se ruski i čečenski borci s kojima skoro da nije moguće komunicirati jer uopće ne znaju arapski jezik. Na drugoj kontrolnoj tački pak pripadnici tajne službe ih sve odvedu u zatvor, uključujući i Abdulatifov leš. Naime, dok je Bulbul zamišljao kako bi “bilo divno da je otac umro davno prije, kada se njegova posljednja želja mogla lahko ispuniti, primjećuje da su agenti opkolili kombi pokazujući ostatku obitelji da izađu iz kombija. Husein je stao kraj Bulbula i prošaputao: “Uhapsiće leš.” Bulbul je pretpostavio da je riječ o nekoj grešci. Ali nije bilo tako. Kad ih je agent odveo do popločane sobe bez prozora, otvorio vrata i grubo ih gurnuo unutra, shvatio je da su stvari ozbiljne. Bila je istina: uhapsili su truplo. Njihovog oca već više od dvije godine traži nekoliko ogranaka tajne službe.”²³

²² M. Keith Booker, *Dystopian Literature: A Theory and Research Guide*, Greenwood Press, Westport, 1994, 3.

²³ H. Halifa, *al-Mawt ‘amal šāqq*, Nūfel, Bayrūt, 2016, 25.

Nakon nekoliko sati provedenih u isljednim ćelijama, protagonisti uspijevaju podmititi agente, osloboditi očev leš i nastaviti put. Putovanje između različitih punktova praćeno je granatiranjem, snajperskom vatrom, eksplozijama mina, pa čak i avionskim napadima. I dok kombi sa glavnim junacima mili apokaliptičnim sirijskim predjelima, kraj njih se ukazuju brojna sirijska sela pretvorena u avetinjske gomile porušenih kuća oko kojih su razbacana tijela ubijene djece i žena. Na kraju ovog kafkijanskog košmara, Bulbul, Husein i Fatima ispune posljednju očevu želju i njegov poluraspadnuti leš pokopaju u pustoj i razrušenoj Anabiji.

Halid Halifa je uspio prikazati mnoštvo nesreće, haosa, ubijanja i apsurdna u trodnevnom putovanju jedne porodice. Od prve do zadnje stranice čitatelji su uronjeni u koloplete jezivih slika umiruće sirijske revolucije. Često ne možemo razlikovati šta je autor više želio opisati: apсурdnu povorku porodice Abdulatifa al-Salima ili užasavajući podij na kojem se dešava ta tužna procesija. Pripovijest i njezin kontekst su potpuno stopljeni i nije moguće razlučiti šta je od to dvoje važnije u romanu. Na semantičkom planu pak Halifa identično portretira ideal i zbilju Arapskog proljeća kao posljednje revolucije. Sirijski narod je do te mjere duhovno iščašen i biopolitički istraumatiziran da je nemoguće razlikovati priču/logos o revoluciji i njeno društveno/povijesno ova-ploćenje. U takvoj situaciji najtegniji zadatak jeste kako skončati. Upravo tu poruku autor promiče u naslov romana. Ona se naglašava i na primjeru Nevin, "majke mučenika", koja je izgubila sinove u revoluciji. "Pobjeda u revoluciji više joj nije značila ništa, osim prilike da vidi kako ubice njezina sina vuku po ulicama. Prožimale su je misli o osveti za gubitke koje ionako nije bilo moguće nadoknaditi. Nakon što izgubi saosjećanje, čovjek postaje tek nešto više od još jednog leša napuštenog uz cestu, kojeg bi trebalo pokopati. Znala je da je i sama ona već takvo tijelo, ali najprije je trebala umrijeti prije nego što pronade mir pod zemljom. A za nju je umiranje bilo najteži posao od svih."²⁴

Sudbine tragičnog lika Nevin i Arapskog proljeća u Siriji nepovratno su isprepletene. Halifa kroz njih pokazuje kako je ideal revolucije doživio potpunu promjenu. Sama epistema borbe protiv zla biva izmijenjena, jer Arapsko proljeće ne samo da nije polučilo neki novi svijet i bolji život, nego je osuđeno na neopisivu agoniju u kojoj je smrt jedina želja i spas. Zbog toga se ovaj Halifin roman može smatrati jednim od najzrelijih primjera distopijskog narativa u savremenoj arapskoj književnosti. I dok je svojim ranijim romanima o sudbinama pobune u Hami ili

²⁴ Ibid., 79.

ubijanju grada Halepa pokušao ukazati na razloge nadolazeće društvene implozije, u romanu *Smrt je tegobna rabota* Halifa jasno ocrtava onaj smjer distopijskih narativa koji prema Douglasu Grudzini zorno kazuje “gdje ćemo skončati ako nastavimo ustaljenim putem.”²⁵ Ako je Halifa u ranijim djelima pokušavao poslati neku vrstu angažiranog upozorenja i “objašnjenja onoga što bi se moglo dogoditi ako se opisani trendovi nastave”²⁶, onda je u romanu o Arapskom proljeću detaljno secirao apokaliptični krešendo režimskog zla u kojem se i značenje revolucije kao fenomena stubokom promijenilo.

Međutim, predstavljanja Arapskog proljeća ne završavaju se u crno-bijeloj matrici krajnjeg optimizma i radikalnog defetizma. Vrijedan doprinos književnom osvjetljavanju posljednje revolucije u arapskom svijetu dali su autori koji su razotkrili upravo sive zone te narodne pobune.

IZZUDIN FIŠAJR: REVOLUCIJA KAO NEDOGAĐAJ

Izzudin Šukri Fišajr (‘Izz al-dīn Šukrī Fišayr)²⁷ posvetio je nekoliko romana Arapskom proljeću, a najpoznatiji je po svom političkom romanu *Izlazna vrata* (*Bāb al-ḥurūġ*) iz 2012. U njemu je ovaj egipatski autor predvidio dolazak desno orijentiranih stranaka na vlast nakon Mubarakovog svrgavanja, ali i vojni puč kojim će biti svrgnuti demokratski izabrani predstavnici te ponovo uspostavljen vojni režim. U sjeni tog naširoko popularnog romana ostalo je Fišajrovo jedinstveno romaneskno štivo o postrevolucionarnom Egiptu. Riječ je o romanu *Sve te besmislice* (*Kull ḥādā al-hirā’*) iz 2017, čija radnja traje četrdeset i osam sati, a dešava se u apartmanu živopisne kairske četvrti Zamalik. Glavni protagonisti su Omer Fahrudin i Emel Mufidi. Omer je siromašni vozač taksija koji se istovremeno bori sa porodičnim traumama i siromaštvom. Emel je dijete egipatskih emigranata, a pred revoluciju dolazi u Kairo kao dio tima međunarodne humanitarne organizacije. Arapsko proljeće

²⁵ Douglas Grudzina, *Teaching Aldous Huxley’s “Brave New World” from Multiple Critical Perspectives*, Prestwick House, Clayton, 2007, 6.

²⁶ David W. Sisk, *Transformations of Language in Modern Dystopias*, Greenwood Press, Westport, 1997, 4.

²⁷ Izzudin Šukri Fišajr (r. 1966) napisao je sedam romana, među kojima se izdvajaju: *Blago faraona* (1999), *Abu Omar al-Misri* (2011), *Izlazna vrata* (2012) te nagrađivani roman *Sve te besmislice* (2017).

doživljava kao ostvarenje svoga sna o pravoj domovini i konačnoj pripadnosti. Međutim, za vrijeme vojnog puča vlasti je pritvaraju zbog zapažene uloge u revoluciji.

Nakon godinu dana koje je provela u režimskim kazamatima, Emel biva prinuđena da se odrekne egipatskog državljanstva te da napusti domovinu u roku od dva dana. U tom intermecu slobode u Kairu, ona se susreće sa taksistom Omerom, s kojim skončava u svome stanu koji postaje njihovo ljubavno gnijezdo. Emel i Omer razmjenjuju životne priče, odnosno prizore kafijske zbilje nastale nakon sloma revolucije. Naivni idealizam dvoje mladih ljubavnika "sveden" je na omaleni stan i četrdeset i osam sati tokom kojih se preko potresnih ispovijedi pokušava sačuvati uspomena na prohujalu revoluciju.

Glavni junaci su predstavnici mlade generacije koji dolaze iz različitih sredina. Dok Emel pripada sloju bogate omladine koja studira na Zapadu, Omer, kao i većina lokalne omladine, živi u dubokom siromaštvu te se svakodnevno bori za goli opstanak. Arapsko proljeće predstavljalo je svojevrsno ideološko stjecište međusobno udaljenih mladih generacija koje su sanjale o slobodi iz potpuno divergentnih situacija. Emancipovana i napredna omladina, oličena u ambicioznoj pravnici koja bolje govori engleski negoli arapski jezik, sanjala je Egipat uokviren u "zapadnu verziju demokratije". S druge strane, prosječna omladina u Egiptu decenijama je žudjela za pristojnim životom i pravednijom vlašću.

Nakon sloma revolucije i uspostave vojne diktature, egipatska omladina će doživjeti dvostruko razočarenje. U prvom redu, oni će kroz perspektivu Omera i njegovih ubijenih drugova postati svjesni da nisu dovoljno poznavali snagu režima unutar Egipta. Nadalje, na primjeru Emel, uvidjet će "nevjerovatno licemjerje" zapadnih vlasti koje "javno podupiru širenje demokratije diljem svijeta, ali sada kada se ljudi bune protiv tirana u ime slobode i pravde, a ne u ime religije, oni su 'duboko zabrinuti'", kako to jezgrovito zaključuje Žižek govoreći o Arapskom proljeću i protestima na Trgu al-Tahrir.²⁸

Emel i Omer rekonstruiraju svoje "raspuklo pobunjeničko stanje" i puteve koji su ih vodili od trnja do zvijezda i nazad. U dva poglavlja Emel iznosi detalje svog života u Njujorku obilježenog identitarnom rupturom nastalom usljed istočnjačkog porijekla i odrastanja na Zapadu. Arapsko proljeće ukazalo se kao idealno izbavljenje iz tog nesnosnog "bezdana odbacivanja i nepripadnosti". Omer pak govori o nasilnom

²⁸ S. Žižek, *Godina opasnog sanjanja*, 118.

ocu, razorenoj porodici i siromašnom djetinjstvu. Revolucija je trebala biti lijek njihovim različitim traumama.

Nakon toga, u romanu slijede naturalistički izleti u ponore neuspjele revolucije, pri čemu se neprestano izmjenjuju slike pokolja na Trgu Rabije al-Adevije, prizori brutalnih ubistava navijačke skupine Ultras iz novembra 2012, policijskih tortura i silovanja protestanata. Pripovjedni okvir se tako proširuje pričama sporednih likova preko kojih se dodatno izoštrava slika (post)revolucionarnog stanja. U središtu te revolucionarne apokalipse izdvajaju se likovi Vaila, Muhibba i Tamira, navijača čiji mladi životi su “besmisleno” ugašeni i uništeni u grotlu krvavih i neuspjelih promjena u Egiptu.

Fišajr ovaj tragični kaleidoskop obogaćuje temama “skrivenim ispod kairskog blata”, poput korupcije, političkih zavjera, kolaboracije vojne hunte i islamističkih pokreta, nevladinog i stranog pseudointervencionizma. Kopajući tako odvažno ispod površine, autor je napisao fascinantan roman o egipatskoj mladosti i uništenoj budućnosti te zemlje.

Posebno mjesto u ovom romanu pripada centralnom imagemu, a to je revolucija. Glavni likovi jasno ukazuju na utopijske i distopijske potencijale ideala nedosanjanog proljeća koje su preživjeli. Međutim, nakon početnog uspjeha i tragičnog preokreta, Emel i Omer nalaze se u poziciji da mnogo dublje sagledaju obje obale Arapskog proljeća. Njihov zaključak jeste da između tih obala nema razlike, odnosno da je rijeka istinske revolucije odavno presušila. Jedina učinkovita društvena snaga jeste režim koji je do te mjere postao sofisticiran da se unutar njegovog moćnog sistema Arapsko proljeće detektovalo kao tek prolazna anomalija. Roman *Sve te besmislice* predočava revoluciju kao prazan događaj koju je pobudio trenutnu pažnju i na trenutak uzbibao društvenu masu. Nakon toga, spomenuti događaj se “neutralizira” kao neka vrsta kratkog spoja ili “očekivanog kvara” unutar sistema. Emel i Omer su predstavnici onih koji su naivno vjerovali u revoluciju te skončali kao kolateralna šteta. Na kraju romana njihovi životi se vraćaju ustaljenom toku, a osjećaji prema revoluciji su na razini indiferentnosti. U trenutku kada se upotpunio krug pobune, revolucija se više ne poima niti kao utopija niti kao ireverzibilna tragedija, kao što je pokazano u romanima al-Sa’davijeve, al-Ajadija i Halife. Najveća spoznaja glavnih junaka romana *Sve te besmislice* jeste da su oblici pobune ili otpora pretvoreni u puke krinke. Revolucija u trećem mileniju očišćena je od svakog značenja i smisla. Od nje je ostala samo ljuštura. Tako je i Arapsko proljeće predstavljeno kao nešto što postoji, ali ga suštinski nema. Fišajr nam pokazuje kako se osjeća formalno

prisustvo nekakvog bunta. Arapsko proljeće je (formalno) postojalo ili još uvijek cirkulira u nekim tragovima, ali ga nema kao društvene ili moralne vrijednosti. Ono što je pak stameno jeste autoritativni režim ili sistem represivne moći nad običnim narodom. Revolucija je tako u ovom romanu predstavljena u formi Baudrillardovog *nedogađaja* kao stvarnog “cilja svjetskog poretka.”²⁹ Podrobno analizirajući postmoderne sisteme (bio)političke moći, Baudrillard otkriva kako savremene vlasti projiciraju, odnosno čak djelimično dopuštaju privide događaja s ciljem da učvrste svoje autoritativne poluge upravljanja. Takve fenomene on smatra “u osnovi obmanom, virtualnim događajem, ‘nedogađajem’ koji nema vlastitu objektivnost ili svršenost, već poprima tek oblik neke zavjere, egzorcizma.”³⁰

Kroz postrevolucionarne impresije glavnih junaka o totalnom neuspjehu revolucije, bilo da ona potječe iz dijasporalnih, prosvjetiteljskih i elitističkih krugova ili da pak ključa iz grotla obespravljenih i gladnih ljudi, tj. egipatske ulice, Emel i Omer odveć kasno spoznaju da je neuspjeh ili obmana Arapskog proljeća tek simptom kraja ideje ili smrti ideologije u trećem mileniju. “U Novom Poretku više nema revolucija, već samo grčenja. Kao u nekoj mehanici koja želi biti savršena, u odviše dobro integriranom sustavu više nema kriza, nego samo disfunkcija, pogreški, zastoja, aneurizmičkih pukotina.”³¹

Ugušeno Arapsko proljeće u ovom smislu korespondira s kratkotrajnom romansom glavnih junaka. Njihov je susret sličan aneurizmičkoj pukotini, a grčenja njihovih tijela pokazatelj krajnjeg revolucionarnog ostvarenja. Konačno, oni imaju priliku da se dokažu kao savremeni proletarijat, ali samo u granicama i pod nadzorom stvarne vlasti. Egipatsko proljeće je potrajalo dvije godine i uglavnom se ukazalo u glavnom gradu, baš kao što su Emel i Omer imali dva dana slobode, i to u omalenom kairskom stanu. Sve drugo je ostalo isto, odnosno, da budemo precizniji, mnogo gore. Sudbine glavnih junaka predstavljaju efemeran, a vjerovatno i prejudiciran incident, dok je društvo ostavljeno u “surovoj involuciji”.

Emel je početak revolucije doživjela “najljepšom stvari koja joj se dogodila”. Međutim, za kratko vrijeme san je postao košmar, a idilična slika slobodnog Egipta zamijenjena je surovom zbiljom – buđenjem u

²⁹ Jean Baudrillard, *Inteligencija zla ili pakt lucidnosti*, prijevod s francuskog i pogovor Leonardo Kovačević, Naklada Ljevak, Zagreb, 2006, 111.

³⁰ Ibid.

³¹ Ibid, 119.

despotskom kazamatu. Ona se neko vrijeme hvata za posljednje niti optimizma i ne želi priznati da je izgubljena svaka nada u uspjeh revolucije. Omer joj pak samouvjereno kazuje da je taj “smiješni optimizam” tek odraz njenog imena (*Emel* na arapskom znači *nada*).

“Najbitnije je da znaš da ne postoji nikakva nada. Možda je bilo u proteklim godinama, ali ta su vrata čvrsto zatvorena: ‘Bijaše ovdje jednom neka nada i zauvijek ode!’ Sve što nam je sada preostalo jeste velika šarena laža.

- Jezivo! – uzdahnu Emel.

- Naše je stanje zbilja jezivo. Niučemu nismo uspjeli. Svi smo u svemu pogriješili! U politici, karijeri, ljubavi, obrazovanju i prijateljstvu. I zato smo sada u bezdanu!

- A gdje su nestali oni osjećaji snage i poleta koje smo imali 2011. i 2012?

- Nestali su bez traga! Upravo su nam ti osjećaji stvorili lažnu nadu o našoj snazi i moći da promijenimo stvari, ali ubrzo je nada nestala i sve se srušilo.”³²

Jedina preostala mogućnost jeste prisilni povratak u SAD. Tamo će se upotpunjavati njeno razumijevanje prerano ubijenog proljeća.

“Moram rasteretiti svoju dušu od svih košmara koji su se nanizali u ovih šest godina nakon revolucije, od slika ubijenih tijela, mučenika i žrtava mučenja, a posebno od pogleda njihovih najmilijih. Moram pobjeći od laži, obmana, izdaja, nasilja i okrutnosti. Trebat će mi vremena da se riješim svih otrova koji su mi se uvukli pod kožu... Možda ću uspjeti spoznati nešto novo, premda nisam sigurna. Ovdje više ništa ne razumijem. Ali saznat ću vremenom. Korak po korak.”³³

Glavna junakinja prelazi put od euforije u prvim godinama revolucije do razočarenja i potpune smetenosti. Emel ostaje bez domovine i ponovo se vraća u prostor egzila. Međutim, košmare razorene revolucije zamjenjuju anksioznost, izgubljenost i nemogućnost određenja prema događajima koji su se dešavali i dešavaju oko nje. Trauma revolucije kao varljivog događaja dovodi je u stanje “izbljeđivanja (*fading*)... usljed velike brzine povijesti, pa prema tome i razornog ispreplitanja događaja i njegova razdvajanja – kratkog spoja između uzroka i posljedice, kao i između objekta i subjekta eksperimenta u mikrofizici (i društvenim

³² ‘Izz al-dīn Šukrī Fišayr, *Kull hādā al-hirā*’, al-Karma li al-našr, al-Qāhira, 2017, 40-41.

³³ Ibid., 317.

znanostima). Sve što uzrokuje neku radikalnu neodređenost u vezi s događajima, poput visoke vjernosti, uzrokuje i krajnju neodređenost...”³⁴

Omer, s druge strane, čvrsto je uvjeren kako je revolucija bila posljednji čin otpora, te da su borbe sa Trga al-Tahrir, ubijanja u Port Saidu i na Trgu Rabije al-Adevije predstavljali rekvijem slobodnim generacijama u Egiptu.

“Sve što se događa oko nas je u nekom limbu. Sudbina uzaludne i propale generacije jeste njihov nestanak, baš kao što je to slučaj sa generacijama bezvrijednih propalica koji su nestali prije njih... Sve ovo je znak konačne propasti u koju ne treba nimalo sumnjati. Ti se još uvijek možeš spasiti njihovih kandži i kama.”³⁵

On zaključuje da je Arapsko proljeće ustvari bilo tek jedna opsjena i začarani krug zabluda. Revolucija se definira kao magnoven događaj, odnosno čin simulacije. Sjetimo se da Baudrillard kaže da je “uzalud snivati revolucije putem sadržaja, uzalud je snivati o revoluciji putem forme, budući da su mediji i stvarno odsada samo jedna izmaglica čija je istina nepronijčna.”³⁶ Glavni junak, nadalje, shvata da je represivni sistem iskoristio strategije napredne simulacije kako bi dodatno utvrdio neprikosnovenu vlast te da bi do srži izmijenio društvo u cjelini:

“Da li si konačno shvatila? Da li si sada spoznala? Je li ti jasno da problem ovdje više nije tiranija, nego okoštalo cijelog društva i njegov beznačaj?”³⁷

Egipat i njegovo društvo i dalje postoje, ali ih, prema Omerovom uvjerenju, nema jer su lišeni bilo kakve vjere, ideje ili ideala. Ova slika stoga postaje dodatni element beskrajnog procesa dokidanja Povijesti u postmodernom dobu u kojem se svijet pretvara u nakupinu manifestacija bez smisla ili formi bez značenja. “Očigledno da nešto još samo ‘tu’ biva, traje, puko jest, ali njegova realna egzistencija više nema svoju supstancijalnu osnovu.”³⁸

Društveni potencijal je toliko fragmentiran da se dosegla tačka krajnje nemoći ili besmisla. Emel je prisiljena da se odrekne zavičaja i vrati u egzil i barem spasi goli život. S druge strane, Omer ostaje u

³⁴ Jean Baudrillard, *Simulacija i zbilja*, prijevod Gordana V. Popović, Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 2001, 215.

³⁵ Ibid., 316.

³⁶ Jean Baudrillard, *Simulakrumi i simulacija*, prijevod Zlatko Wurzburg, Naklada Društva arhitekata, građevinara i geodeta, Karlovac, 2001, 119.

³⁷ Ibid, 89.

³⁸ Žarko Paić, *Događaj i praznina: ogledi o kraju povijesti*, Antibarbarus, Zagreb, 2007, 115.

nemjerljivoj praznini nihilizma i društvene samodestrukcije koji su, paradoksalno, jedini rezultat krvave borbe za novo proljeće.

Protagonisti romana, kao i kazivanja sporednih likova, postaju taoci besmislenog stanja koje Baudrillard definira patafizičkom pozornicom na kojoj “nema smislene organizacije lanca događaja u prostoru i vremenu.”³⁹ Oni se vraćaju prethodnoj verziji života u kojem se intenzivira sizifovsko ozračje jer oboje bivaju lišeni i posljednjih niti koje su ih vezivale za domovinu. Emel se odriče državljanstva, Omer je potpuno uvjeren da je zauvijek izgubljena i posljednja prilika za neko bolje sutra. Tragična crta okvirnu priču romana gradira sekundarnim pričama koje ispunjavaju vrijeme između susreta i rastanka glavnih junaka. Njihova ljubav nije moguća, kao ni kod Bahe i Šerifa, te Ejmena i Dine. Priče o silovanju novinarkе Hind, te ubistvu i progonima navijača fudbalskog kluba “al-Ahlija” primjeri su kako se kažnjava odanost nečemu drugom osim režimu. Vrhunac jeste pokolj na Trgu Rabije al-Adevije u kojemu strada zaljubljeni par Habiba i Šadi. Habiba biva ubijena kao i hiljade drugih nevinih civila, a Šadija vlasti ostavljaju kao primjer revolucionarnog nusprodukta što vidimo i iz sljedećeg Omerovog opisa:

“U Šadija se uvuklo nešto poput kompjuterskog virusa, i to ga je nagrizalo sve dok od njega nije ostao samo živi kostur kojim upravlja upravo taj virus. Strahota koju je prošao i koju živi, ubijanje Habibe pred njegovim očima, potpuna nemoć da zaštiti i nju i sebe... sve to ga je potpuno slomilo. To je zdrobilo posljednje niti njegove duše. Uništilo mu samopouzdanje i vjeru u druge. Ubilo vjeru u pravdu i mogućnost da se spasi ovog poniženja.”⁴⁰ Lik Šadija figurira kao simbol totalitarističke pobjede jer, da se podsjetimo riječi Hannah Arendt: “Totalitarizam mora uništiti svaki trag onoga što obično nazivamo ljudskim dostojanstvom.”⁴¹

Autor romana želi pokazati da nije riječ o nekim izoliranim slučajevima ili pak tragičnim sudbinama pripadnika određene društvene klase. Emel predstavlja elitu, Omer, Vail, Tamir i Muhibb mladiće egipatske ulice, Šadi i Habiba produhovljenu generaciju, Hind i Basim sekularne idealiste, Baha i Šerif napredne liberale. Tragedije velikog broja ljudi iz tako širokog društvenog raspona predstavljaju jasne i brojne društvene poruke. Režim se nakon sloma revolucije uopće ne trudi prikriti ili poreći njihove fatalne priče. Štaviše, sistem zla je sada toliko sofisticiran

³⁹ Ibid., 136.

⁴⁰ ‘Izz al-dīn Šukrī Fišajr, *Kull hādā al-hirā’*, 209.

⁴¹ Hannah Arendt, *Totalitarizam*, prev. Mirjana Paić Jurinić, Politička kultura, Zagreb, 1996, 213.

da svojim podanicima dopušta da žive u “višku značenja”, ali da istovremeno budu “potpuno beznačajni.”⁴²

Egipatsko društvo je nakon Arapskog proljeća pretrpjelo novi stepen vrijednosne nivelacije i ideološkog pražnjenja u skladu s najsublimnijim stremljenjima totalitarizma. Ostvarena je potpuna dominacija nad društvom i pojedincima, teža i fatalnija od one koja je prethodila revoluciji. Sve priče u romanu pokazuju trijumfalnu dominaciju režima “koja beskrajno mnoštvo i različitost ljudskih bića nastoji organizirati tako kao da su svi oni samo jedan pojedinac, a ona je moguća samo ako se svaka osoba može svesti na uvijek isti obrazac reakcija, tako da se svaka od tih hrpa reakcija može nasumce zamijeniti za drugu. Problem je napraviti nešto što ne postoji, naime, jednu vrstu ljudskoga roda nalik drugim životinjskim vrstama, ‘sloboda’ kojeg bi se sastojala u ‘očuvanju vrste’.”⁴³

Posljedice o kojima nam Fišajr progovara u romanu *Sve te besmislice* upečatljiv su dokaz percipiranja revolucije kao praznine ili *nedogađaja*. Prijašnje ili klasične revolucije iza sebe su ostavljale ili mrtve ili pobjednike. Postmoderna revolucija pak ostavlja sablasti i sjene ljudi. Danas takve pobune bivaju integralnim dijelom biopolitičkih strategija preko kojih se moć utvrđuje do maksimuma. Diskurs o revoluciji kao praznini javlja se i u drugim romanima, među kojima treba izdvojiti nagrađivani prvijenac tunižanskog autora Šukrija al-Mabhuta (Šukrī al-Mabḥūt) pod naslovom *Italijan (Talyānī)* iz 2014, te roman *Proljeće prognanih (Rabī‘ al-šattāt)* iz 2019, Egipćanina Siradža Munira (Sirāḡ Munīr). Značajno je da i drugi autori duboko razumijevaju i kontekstualiziraju fenomen anticipiranog otpora lokalno i globalno. Istovremeno, ova spoznaja je, prema Žižeku, i “tužna činjenica da se protivljenje sistemu ne može artikulirati u liku realistične alternative, ili barem suvislog utopijskog projekta, nego da samo poprima oblik besmislenog ispada, kao i teška optužba na račun naše epohe.”⁴⁴

TRI TUŽNA TROPA REVOLUCIJE

Analize navedenih romana pokazuju da su književne refleksije Arapskog proljeća brojne i divergentne. Nastojao sam navedeno mnoštvo svesti

⁴² Jean Baudrillard, *Inteligencija zla ili pakt lucidnosti*, 126.

⁴³ Hannah Arendt, *Totalitarizam*, 189.

⁴⁴ S. Žižek, *Godina opasnog sanjanja*, 92.

na “tri tužna tropa” tematizirane revolucije. Ove trope pozicioniram u njihovoj dijahronijskoj i kognitivnoj perspektivi.

Najprije, bilo je prirodno očekivati euforične opise ranih uspjeha revolucionara, ali i pesimistične lamentacije nad ruševinama brutalno ugašenog proljeća. Optimizam i vjera u dosegnutu utopiju prožimaju djela Abu Bakra al-Ajadija i Naval al-Sa’davi. Činjenica je da je narod uspio svrgnuti despotski režim, iza koje je uslijedila još bolnija istina o kratkotrajnom uspjehu takve revolucije i povratku na staro i još gore stanje. Povijest je, dakle, vrlo brzo “korigovala”, blago kazano, početni zanos i idealistički žar revolucionarnih narativa spomenutih autora. Stoga će i djela ovakve provenijencije općenito ostati tek početni tužni trop nade u mogućnost društvene promjene toliko potrebne cijelom arapskom svijetu. U skladu s tim, ovakvi romani su već relocirani na recepcijsku marginu.

Romani Halida Halife također predstavljaju tužni trop revolucije iz mnogo konkretnijeg ili žalosnijeg razloga. Oni opisuju zemlju u kojoj revolucija nije imala ni kratkotrajnu šansu iz brojnih razloga, te se zbog toga iz ideala slobode i novog života pretvorila u košmar patnje i krvo-prolića. Halifa je decenijama u svojim djelima opisivao tiho umiranje sirijskog naroda pod Asadovim režimom, da bi konačno u romanu *Smrt je tegobna rabota* naturalističkim manirom dočarao, kako to opisuje Casullo, “temu propale revolucije, odnosno revolucije koja je potpuno poražena i izdana.”⁴⁵ Put od utopijskog do distopijskog narativa čini se vrlo kratkim, kako nam kazuje primjer Halifinih romana. Ne treba zane-mariti da upravo distopijska poetika trenutno prevladava u književnim djelima o Arapskom proljeću.

Konačno, treći trop posljednje arapske revolucije može se definirati tužnim zbog svoje vrijednosne i semantičke praznine. Riječ je o romanima posebnog značaja u kojima se revolucija predstavlja kao prazan ili likvidan događaj. Primjer ovakvog narativa jeste roman *Sve te besmislice* Izzudina Fišajra. Fišajr ne donosi samo pomnije promišljanje fenomena revolucije, nego ga uzdiže na višu razinu, te “dešavanje naroda” predstavlja u svjetlu postmodernih i postnormalnih odnosa moći generalno. U tom kontekstu, Arapsko proljeće se definira kao Baudrillardov koncept *nedogađaja*, trenutni zastoj u sofisticiranom sistemu biomoći, odnosno kao anticipirana praznina koja će razotkriti

⁴⁵ Nicolás Casullo, “Memory and revolution”, *Journal of Latin American Cultural Studies* 18, no. 2–3, trans. Philip Derbyshire, Routledge, London, United Kingdom 2009, 107.

posljednje snage otpora hegemoniji i sveprisutnom režimu. Glavni junaci, kao učesnici Arapskog proljeća, zarobljeni su “s one strane poraza”. Njihova košmarna smetenost kazuje kako je “iskustvo revolucije postalo ‘enigma’ za samog autora, nešto poput ‘unakaženog lika revolucije’, i to revolucije koja se ‘kanibalizirala’ zajedno s ‘društvom koje je iščezlo’.”⁴⁶ Fišajr je, stoga, svojim djelom napravio zapažen pomak u spoznajnom (raz)otkrivanju fenomena savremene revolucije. Roman *Sve te besmislice* slikovito dočarava mnogobrojne prizore revolucije čije bujanje i dinamični rukavci u konačnici predstavljaju samo “prazan hod” kao oličenje Baudrillardovog stanja simulacije. “Premda je revolucija svugdje ostvarena, ipak nigdje nije realizirana onako kako se očekivalo. Oslobođanje je služilo, utvrđuje Baudrillard, samo uključenju u cirkulaciju medija ili potrošačkog društva, a svakako u prazninu koju stvara simulacijska epidemija, izazivajući sekundarne oblike egzistencije, koji potiru autentičnost.”⁴⁷ Kada piše o Arapskom proljeću, Fišajr pronicljivo inzistira na pojmovima besmislenosti i praznine koji nisu ekskluzivna odrednica društvenih kretanja samo u arapskom svijetu, odnosno Egiptu. On ustvari pokazuje da i taj prostor biva prožet fenomenom “likvidnih vremena” u kojima, prema definiciji Zygmunta Baumana, prevladavaju “društvena, vrijednosna i politička nesigurnost”, “nagla smjena događaja” i “ideološka dezorijentacija”.⁴⁸ Roman *Sve te besmislice* stoga ne progovara samo o lokalnoj krizi episteme i ideološkoj smetenosti, nego takvo stanje ulančava u globalni kulturalni i geopolitički kontekst. U tom smislu, Fišajr svojim narativom o Arapskom proljeću pravi značajnu semantičku razliku.

Na samom kraju, može se posegnuti za potencijalnom metaforom i kazati da je romaneskno višeglasje o Arapskom proljeću jedna ogromna bajka prepuna dobrih i zlih junaka, sa brojnim preokretima i tragičnim koncem. Upravo na kraju te bajke o revoluciji u proljetnoj sjeni za sva vremena ostadoše tri brata. Ili bolje kazati tri tužna tropa.

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ Viktor Žmegač, *Prošlost i budućnost 20. stoljeća: Kulturološke teme epohe*, Matica hrvatska, Zagreb, 2010, 371.

⁴⁸ Zygmunt Bauman, *Liquid Times: Living in an Age of Uncertainty*, Polity Press, Cambridge, 2007, 1-3.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Objavljeni izvori:

- al-‘Ayādī, Abū Bakr, *Waraqāt min daftar al-ḥawf*, Mūmant li al-našr, Lundun, 2013.
- al-Sa‘dāwī, Nawāl, *Inneh al-damm*, Šarika maṭbū‘āt, al-Qāhira, 2014.
- Ḥalīfa, Ḥālīd, *al-Mawt ‘amal šāqq*, Nūfel, Bayrūt, 2016.
- Ḥalīfa, Ḥālīd, *Lā sakākīn fī maṭābiḥ ḥādīh al-madīna*, Dār al-ādāb, Bayrūt, 2013.
- Fišayr, ‘Izz al-dīn Šukrī, *Kull ḥādā al-hirā*, al-Karma li al-našr, al-Qāhira, 2017.

LITERATURA

- Alibašić, Ahmet, *Arapsko proljeće, ulema i muslimanski intelektualci*, Centar za napredne studije, Sarajevo, 2022.
- Arendt, Hannah, *Totalitarizam*, prev. Mirjana Paić Jurinić, Politička kultura, Zagreb, 1996.
- Baššāra, ‘Azmī, *Fī al-tawra wa qābiliyya li al-tawra*, al-Markaz al-‘arabī li al-abḥāṭ, al-Dawḥa, Qaṭar, 2012.
- Baudrillard, Jean, *Inteligencija zla ili pakt lucidnosti*, prijevod s francuskog i pogovor Leonardo Kovačević, Naklada Ljevak, Zagreb, 2006.
- Baudrillard, Jean, *Simulakrumi i simulacija*, prijevod Zlatko Wurzberg, Naklada Društva arhitekata, građevinara i geodeta, Karlovac, 2001.
- Baudrillard, Jean, *Simulacija i zbilja*, prijevod Gordana V. Popović, Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 2001.
- Bauman, Zygmunt, *Liquid Times: Living in an Age of Uncertainty*, Polity Press, Cambridge, 2007.
- Booker, M. Keith, *Dystopian Literature: A Theory and Research Guide*, Greenwood Press, Westport, 1994.
- Casullo, Nicolás, “Memory and revolution”, *Journal of Latin American Cultural Studies* 18, no. 2–3, trans. Philip Derbyshire, Routledge, London, United Kingdom, 2009.
- Dabashi, Hamid, *The Arab Spring: The End of Postcolonialism*, Zed Books, London & New York, 2012.

- Ehrmann, Jacques, "On Articulation: The Language of History and The Terror of Language", *Yale French Studies - Literature and Revolution*, no. 39, Yale University Press, USA, 1967.
- Ferris, Harley, *A Study in Dystopian Fiction*, Jacksonville University, Florida, USA, 2008.
- Ghanem, Hafez, *The Arab Spring Five Years Later: Toward Great Inclusiveness*, Brooking Institution Press, 2016.
- Grudzina, Douglas, *Teaching Aldous Huxley's "Brave New World" from Multiple Critical Perspectives*, Prestwick House, Clayton, 2007.
- Guth, Stefan and Chiti, Elena (eds.), "Living 2016: Cultural Codes and Arrays in Arab Everyday Worlds Five Years After the 'Arab Spring'", *Journal of Arabic and Islamic Studies* 16, University of Oslo, Oslo, 2016.
- Heshmat, Dina, *Egypt 1919: The Revolution in Literature and Film*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2020.
- al-Ḥurūb, Ḥālid, *Fī madīḥ al-ṭawra: al-nahr diḍ al-mustanqa'*, Dār al-sāqī, Bayrūt, 2012.
- Makdisi, Samir, "Reflections on the Arab Uprising" u: Giacomo Luciani (ed.) *Combining Economic and Political Development: The Experience of MENA*, Brill, Leiden, 2017.
- Mehrez, Samia, *Translating Egypt's Revolution: The Language of Tahrir*, The American University in Cairo Press, Cairo, 2012.
- Mulović, Amra, *Diskursna analiza govora predsjednika svrgnutih tokom Arapskog proljeća*, Centar za napredne studije, Sarajevo, 2022.
- Munif, Yasser, *The Syrian Revolution: Between the Politics of Life and the Geopolitics of Death*, Pluto Press, London, UK, 2020.
- Paić, Žarko, *Događaj i praznina: ogledi o kraju povijesti*, Antibarbarus, Zagreb, 2007.
- Sisk, David W., *Transformations of Language in Modern Dystopias*, Greenwood Press, Westport, 1997.
- Žižek, Slavoj, *Godina opasnog sanjanja*, prev. Damir Biličić, Fraktura, Zagreb, 2013.
- Žmegač, Viktor, *Prošlost i budućnost 20. stoljeća: Kulturološke teme epohe*, Matica hrvatska, Zagreb, 2010.

CONTEMPORARY REVOLUTION IN THE ARAB NOVEL: TRISTES TROPIQUES OF THE ARAB SPRING

Summary

The Arab Spring is the last revolution and, at the same time, one of the most critical events in the Arab world. The paper analyzes the literary representations of this current social phenomenon. The focus is on the narratives written immediately before, during, and after the revolutions in Egypt, Tunisia, and Syria. The revolution has become a significant theme of Arab literature, so its reflections in the novel are plural and divergent. The perspectives of the Arab Spring vary from the optimism of Nawal al-Sa'dawi and Abu Bakr al-Ayadi to the dystopian image in the novels of Khalid Khalifa and the insightful discovery of the revolution as a void by Izzudin Fishayr.

Keywords: revolution, contemporary Arab novel, Arab Spring, dystopia, Nawal al-Sa'dawi, Khalid Khalifa, Izzudin Fishayr, non-event, void, Jean Baudrillard